

ХАРАКТЕР ЯК ПЕРЕДУМОВА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Коли говорять про характер, то звичайно мають на увазі сукупність якостей особистості, які накладають певну печатку на всі її прояви.

Історія психологічного вивчення характеру починається працями Платона, Теофраста й Гіппократа. Характерологія - галузь психології особистості, предметом вивчення якої виступає характер. Найважливішими питаннями характерології є встановлення типів характеру з метою прогнозування поведінки людини в різних ситуаціях. Теоретичний аналіз проблеми формування характеру особистості як передумови її психологічної культури доцільно розпочати з визначення психологічних категорій «характер», «темперамент».

Темперамент (лат. *tempero* – змішаний у належному співвідношенні) – сукупність типологічних особливостей людини, що проявляється в динаміці, швидкості й силі реакції, емоційному тонусі, ступені врівноваженості психічної діяльності.

Наукове пояснення природи темпераменту було дано І.П. Павловим. Він встановив три основні властивості нервових процесів – силу, врівноваженість і рухливість. Їхня комбінація утворює чотири типи вищої нервової діяльності, яким відповідають чотири типи темпераменту (флегматик, сангвінік, холерик і меланхолік). Однак, як правило, люди мають змішані темпераменти при одному провідному. Темперамент не визначає рис характеру, але між темпераментом і властивостями характеру існує тісний взаємозв'язок.

- Темперамент впливає на розвиток рис характеру (одні властивості темпераменту сприяють формуванню певних рис, інші – протидіють).

- Існує й зворотня залежність темпераменту від характеру: завдяки певним рисам характеру людина може стримувати небажані прояви темпераменту.

Психолого-педагогічна практика показує, що темперамент може трохи змінюватися під впливом умов життя, виховання й самовиховання особистості.

Серед пануючих поглядів на співвідношення характеру й темпераменту можна виділити чотири основних [10]:

1. Ототожнення характеру й темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький);
2. Протиставлення характеру й темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус);
3. Визнання темпераменту ядром характеру, його незмінним підґрунтям.

Учені виділяють наступні відмінності характеру від темпераменту:

- 1) характер формується в процесі життя, а темперамент виникає біологічно.
- 2) темперамент відносно стабільний, а характер постійно змінюється.
- 3) характер залежить від мотивів і волі, темперамент – не залежить.

Звідси висновок: темперамент є природною основою характерологічних властивостей. Однак при будь-якому темпераменті можна сформувати якості характеру, які не властиві даному типу темперамента.

В психології поняття **ХАРАКТЕР** (від греч. *charakter* – відмітна властивість, риса, знак, печатка), означає якість особистості, що узагальнює сукупність найбільш виражених, взаємоузгоджених і відносно стійких індивідуальних властивостей особистості, які проявляються в діяльності спілкуванні й відношенні до людей, до себе, до праці, до миру в цілому обумовлюючи певні способи поведінки [8].

У вивченні характеру історично виокремилось два основних напрямки. В рамках першого напрямку домінує поняття про детермінацію характеру індивідними характеристиками людини. Спочатку ними були особливості мозку. Надалі, завдяки роботам Е. Кречмера й У. Шелдона дихотомія «мозок – характер» поступається місцем дихотомії «тіло – характер». Ця традиція виявилася досить стійкою й багато інших типологій характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного й психічного компонентів. У рамках цього напрямку типи характеру прямо пов'язувалися з типами темпераменту, а останні з конституціональними типами. Це – типології Гіппократа, Ф. Джордано, Е. Кречмера, У. Шелдона, К. Юнга, К. Леонгарда, П.Б. Ганнушкина й Личко. Як загальне підґрунтя для цих типологій виступає *мотиваційний аспект* особистості поза будь-якими етичними й

моральними оцінками.

Інший напрямок у вивченні характеру можна визначити як *культурологічний*, який розглядає поняття соціального й індивідуального характеру. Першим хто спробував розвести ці поняття, був Е. Фромм. Індивідуальний характер людини – це те, завдяки чому, люди, що належать одного типу культури, відрізняються один від одного. Е. Фромм підкреслює, що характер виконує функцію відбору цінностей і служить для пристосування людини до суспільства, оскільки провідною потребою людини є потреба зв'язку з навколишнім світом. Тим самим у структурі характеру підкреслюється етичний і *моральний аспекти* особистості. Платону належить перша типологія характерів, заснована також на *етичних* принципах. Процес становлення індивідуального характеру – це процес зіткнення індивідуальних переживань людини, обумовлених культурою з його конституціональними особливостями [5]. Існує ряд визначень характеру з погляду різних підходів [3]:

- характер - це прояв темпераменту в певному соціальному середовищі (діагностичний підхід);
- форма поведінки, необхідна для збереження структури мотивів (особистісний підхід); риси характеру розглядаються як способи вирішення особистісних проблем;
- система стійких мотивів, відносин, психічних якостей, пов'язаних зі звичними, типовими способами поведінки;
- індивідуальний життєвий стиль (А. Адлер);
- об'єднання здатностей (зміст) і темпераменту (форма);
- міра врівноваженості внутрішнього й зовнішнього світів особистості, особливості адаптації індивіда до навколишньої дійсності.

Характер формується протягом всього людини життя. Спосіб життя містить у собі напрям думок, почуттів, спонукань, дій у їхній єдності. У міру формування способу життя особистості, у результаті її вчинків формується й характер. Особливу роль в цьому відіграють суспільні умови й конкретні життєві обставини.

Безпосереднє формування характеру відбувається в різних групах (родина,

дружня компанія, клас, трудовий колектив й ін.). Залежно від того, яка група є для особистості референтною, і які цінності культивує у своєму середовищі, такі відповідні риси характеру будуть розвиватися в її членів. Риси характеру також залежать від позиції особистості в групі. Найбільш об'єктивні дані про характер людини дає її свідома поведінка. Саме по тому, яку із можливих дій вибирає людина в тій або іншій ситуації, оцінюється її характер.

Характер є досить багатограним. Зміст характеру становить особистісну *спрямованість*, що визначає інтереси, переконання, цілі людини. Характер являє собою *єдність спрямованості й образа дій*. Саме спрямованість лежить в основі єдності, цілісності та сили характеру особистості. Однак, характер і спрямованість – це не те ж саме. Люди із однаковою спрямованістю можуть йти зовсім різними шляхами до досягнення цілей, використовуючи для цього свої способи. Ця відмінність визначає специфіку характеру особистості: життєрадісною і веселою може бути як високоморальна так і підла людина. Наявність життєвих *цілей* – головна умова формування характеру. Безхарактерній людині властиві відсутність або розмитість цілей. Під формулюванням «сильний характер», передбачаються стійкі прояви властивостей особистості, що жорстко детермінують поведінку, відрізняючи її визначеністю відносини до навколишнього світу. Формулювання «безхарактерна людина», має на увазі людини, позбавленого внутрішньої визначеності, коли кожен учинок більше залежить від зовнішніх обставин, чим від неї самої. Коли немає характеру, тобто є лише зовнішня форма поведінки.

У характері, що сформувався, провідним компонентом є *система переконань* людини. Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки, непохитність у досягненні поставлених цілей [7].

На думку С.Л. Рубінштейна, характер виражається в установках і значимих відносинах особистості, які регулюють і контролюють усі прояви людини. Тому головне питання при визначенні характеру, це питання про значимі для людини *цінності*, які відбивають ту або іншу сферу взаємини людини з миром. У характері проявляється *визначеність* людини як *суб'єкта діяльності*, що певним чином, ставиться до світу, до людей та до самого себе. Поведінка особистості

визначається цілісною системою відносин, у якій існує певна ієрархія. Показовими для розуміння характеру можуть бути *прихильності* людини. Таким чином, характер визначається набором цінностей, що виражаються у відносинах особистості до тієї або іншої частини світу. Характерологічними є ті властивості особистості, які накладають певний відбиток на поведінку й виражають *систему відносин* людини [4].

Таким чином, визначимо характер як *систему відносин* особистості до світу, до людей та до самого себе. Дане визначення дає ключ до розуміння структури характеру, як сукупності рис, а також послідовності їх формування в онтогенезі. *Риса характеру* – це звична, стійка форма реагування, поведінки або відношення. Риса характеру, маючи спонукаючу силу, яскраво проявляються в ситуації вибору дій або способів поведінки. На думку І. Канта, характер - це форма поведінки, що забезпечує захист наявної структури мотивів і вибір у проблемній ситуації [2].. Якщо в структурі мотивів є конфлікт, то проявляються негативні функції психологічного захисту, що забезпечує лише тимчасове зниження тривоги.

Б.Г. Анань'єв вважає, що першими в процесі формування характеру виникають відносини особистості до інших людей, які, закріплюючись у життєдіяльності, перетворюються в найбільш загальні риси – *комунікативні* риси характеру. Людина стає суб'єктом відносин, у міру того як вона розвивається в безлічі життєвих ситуацій як об'єкт відносин з боку інших людей. Першою в онтогенезі провідною діяльністю дитини є безпосередньо-емоційне спілкування дитини з навколишніми. Таким чином, сам онтогенез задає певну послідовність у формуванні рис характеру [4]. А. Адлер, розглядаючи людину як соціального індивіда, також говорить про почуття спільності – з якого починається особистість.

В свою чергу, комунікативні риси характеру стають внутрішньою підставою для формування інших рис – *предметно-діючих* (ділових). Вони формуються на основі відносин, що виникають між суб'єктом і навколишнім предметним середовищем, що припускає пізнання й предметну діяльність. Саме прийняття суб'єктом цих відносин у якості особистісно значимих сприяє формуванню

інтелектуальних, вольових і ділових властивостей особистості. Наступне їхнє закріплення, сприяє перетворенню цих властивостей у стійкі риси характеру. Якщо звернутись до онтогенезу психічного розвитку дитини, то легко переконатися, що безпосередньо-емоційне спілкування дитини, змінюється провідною в раннім дитинстві предметною діяльністю. Здійснення її становить основу для формування в дитини відповідних особистісних властивостей.

Нарешті, третя система відносин – це відносини особистості до *самої себе*. Вони формуються пізніше інших, що обумовлено пізнім становленням Я-концепції й самосвідомості. Потрібен значний досвід безлічі усвідомлень себе суб'єктом поведінки, щоб ці ставлення до себе перетворилися в *рефлексивні властивості характеру*. Вони найбільш тісно пов'язані із цілями життя, ціннісними орієнтаціями й виконують функцію *саморегулювання й саморозвитку*.

Саме ці властивості завершують структуру характеру й визначають його цілісність. У цьому зв'язку зовсім інший зміст одержують життєві формули типу: «гарний» й «поганий» характер. Треба думати, що так званий «поганий» характер, це характер незавершений, він не має цілісність, внаслідок відсутності яких-небудь рис. І навпроти, «гарний» характер – це завжди завершена цілісна структура, у якій присутні всі основні риси; вони добре погоджені, «підігнані» одна до одної, являючи собою не тільки структурну, але й функціональну цілісність. Згідно даного підходу, характер являє собою *цілісну й завершену структуру* рис, а кожна риса виражає певне *відношення* особистості до дійсності.

Деякі дослідники розбивають предметно-діючі відносини на предметні (відносини до речей) і діючі (відносини до праці) [6]. Таким чином, одержуємо 4-х східчасту систему відносин особистості, що визначають 4 блоки рис характеру:

1. відносини до *людей* визначають моральну спрямованість особистості й такі риси як: чуйність, довіра, повага або агресивність, індивідуалізм, замкнутість, брутальність, уразливість, егоцентризм);
2. відносини до *праці* визначають риси характеру: працьовитість, креативність, сумлінність, відповідальність до справи, ініціативність, наполегливість і протилежні їм риси – лінощі, несумлінність, безвідповідальність, пасивність);

3. відношення до *речей* (риси: охайність або неохайність, дбайливий або недбалий обіг з речами).
4. відносини до *самого себе* (здатність до самопізнання, самокритичність, почуття гідності, скромність, самоповага й протилежні риси: зверхність, марнославство).

Нескладно помітити, що характерологічні риси особистості мають дихотомічну структуру, тобто, є або позитивними, або негативними.

Риси характеру можна класифікувати відповідно до таких підструктур особистості як воля, емоції, інтелект:

- *вольові* (особливості свідомої, регуляції поведінки): цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, сміливість, витримка й самовладання, мужність, дисциплінованість;
- *емоційні* (особливості безпосереднього регулювання поведінки): вразливість, експресивність, емоційність, життєрадісність;
- *інтелектуальні* (особливості розумових здатностей): теоретичний або практичний склад розуму, гнучкість і глибина інтелекту, швидкість розумових процесів, здатність до творчості (креативність).

Риси характеру формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках людиною того або інших відносин. Іншими словами, навичка проявляти свої ставлення тим або іншим способом визначає набір характерологічних рис особистості. Недарма в народній мудрості існує закономірність: *учинок – звичка – характер – доля*.

Всі взаємини особистості взаємозалежні. Існування центральних, стрижневих відносин й обумовлених ними рис характеру має важливе практичне значення. Неможливо перебороти окремі недоліки (наприклад, брутальність й брехливість) і виховати окремі позитивні властивості (увічливість і правдивість), ігноруючи центральні відносини особистості до людей. Іншими словами, виховувати можна тільки *систему взаємозалежних рис*, звертаючи основну увагу на формування центральних, стрижневих ставлень особистості.

Цілісність характеру не абсолютна, а індивідуально-своєрідна, оскільки стрижневі відносини не завжди цілком визначають інші.

Класифікація характерів. Підстави для типізації вводяться дослідником для того, щоб відповідно до завдання розділити людей на групи за певними критеріями. Так подібні характери можуть спостерігатися в людей що мають домінуючі вольові або емоційні якості. У цілому не може бути абсолютної або універсальної класифікації характерів. Існують такі завдання типологізації характерів: пояснювальна: описова: опис класів характеру й терапевтична (можливість зрозуміти свій характер, управляти поведінкою).

Однією з перших стала типологія Гіппократа. В. Шелдон виділив три психічних типи назвавши їх типами темпераменту, в опис типу включаються недиференційовано темпераментні й характерологічні ознаки. Найбільш відома теорія характеру, запропонована Е. Кречмером, згідно якої, характер залежить від статури тіла. Е. Кречмер описав три типи статури й відповідні їм типи характеру: астеники (греч. – *слабкий*) – люди худі, з довгими руками, ногами й слабкою мускулатурою (відповідний тип характеру – шизотиміки – замкнуті, серйозні, уперті, важко пристосовуються до нових умов); атлетики (греч. – *властивий борцям*) – високі, з потужною грудною кліткою й розвигий мускулатурою (відповідний тип характеру – іксотиміки – спокійні, невразливі, практичні, стримані в жестах, міміці, не люблять змін і погано до них пристосовуються); і пікніки (греч. – *пікніки, товстий*) – середнього росту, повненькі, з короткою шиєю, великою головою (відповідний тип характеру – циклотиміки – товариські, контактні, емоційні, що легко пристосовуються до нових умов). Дана класифікація скоріше має відношення до темпераменту, ніж до характеру.

Серед закордонних концепцій найбільше поширення одержала класифікація характерів Е. Фромма. Він виділяє *орієнтації* характеру, що виражають домінуючі соціальні установки особистості відповідно до відношення людини до «джерел благ», і в способах їх досягнення [9]. Усі орієнтації Е. Фромма поділяє на *плідні* (усвідомлення всіх своїх сил і можливостей) і *неплідотворні* (бачення джерел благ поза собою, вибір непродуктивних способів їх досягнення). До неплідотворних орієнтацій він відносить *рецептивну, експлуаторську, споживацьку й ринкову* орієнтації, що лежать в основі відповідних їм типів

характерів [5].

Виділяють типи характеру по, способу адаптації до навколишнього середовища [11]:

1. Гармонійно-цілісний - швидко адаптується в різноманітних ситуаціях, стійкий у відносинах, товариський, вольовий, принциповий;

2. Внутрішньо-конфліктний, але зовні погоджений – відрізняється суперечливістю між внутрішніми спонуканнями й зовнішньою поведінкою, що реалізується відповідно до вимог середовища з великою напругою;

3. Внутрішньо-конфліктний зі зниженою адаптацією до зовнішнього середовища - відрізняється конфліктністю між внутрішніми спонуканнями й соціальними обов'язками, некомунікабельністю, перевагою негативних емоцій;

4. Варіативний - адаптується до будь-яких умов внаслідок нестійкості позиції й безпринципності (показник низького рівня розвитку особистості).

Ф. Лазурский розглядає типи характеру як *рівні розвитку особистості*, оскільки пізнання себе припускає особистісний розвиток.

Одним з перших, хто чітко сформулював завдання диференціації характерологічних ознак, був видатний педагог П.Ф. Лесгафт. Він користувався поняттями: характер і тип. Під характером він розумів "прояви сили *волі* людини, ґрунтується на істинах, твердо засвоєних розумом". Тип трактується як *свідоме відношення* людини до навколишнього середовища, *ступінь його морального розвитку*. При цьому розмежовуються три рівні свідомої діяльності. На першому мають місце "віддзеркалено-досвідчені дії з відсутністю моральних проявів", на другому - "наслідувальні-розумові дії із зовнішньо засвоєними моральними нормами", на третьому - "розумно-самостійні прояви із цілком засвоєними моральними принципами". Стосовно до дитячого віку Лесгафт описав шість типів [12].

Дитина *лицемірного* типу повторює те, що бачить, намагається більш легким способом досягти особистих переваг, уникнути праці й зусиль, намагається хитрістю обійти всі утруднення. Відношення до істини тільки зовнішнє, заучені винятково загальні моральні правила й шаблони.

Честолюбний відрізняється вмінням запам'ятовувати. Почуття переваги є головним збудливим стимулом. Звідси гордість, самовпевненість, пихатість, постійне прагнення панувати над іншими.

У *доброзичливого* типу розвинена аналітична діяльність, звичка міркувати, фантазувати; інтереси зорієнтовані на особистість людини, аналіз власних проявів. При цьому існує певний ступінь апатії й лінощів.

М'яко-затурканий: робить все так, як зазначено; немає а ні спостережливості, а ні знань, а ні моральних понять. Завзятість має характер пасивного стану. З віком формується вузька *егоїстична практичність*, байдуже й навіть бездушне відношення до всього навколишнього.

Злісно-затурканий запеклий, підозрілий, самолюбний. Діяльність зосереджена на особистому захисті. Привчений до образ особистості, постійно прагне до соціальних порушень. Переважає розвиток пам'яті над міркуванням, властива спостережливість і досвідченість.

Пригноблений: має слабе мислення, цінує свою працю, скромний, терплячий, терпимий до навколишніх, правдивий, щирий.

Як бачимо, одним з важливих критеріїв даної типології виступає духовно-моральна складова особистості. Характер не успадковується й не є природженою властивістю особистості. Він також не є постійною й незмінною властивістю. Характер формується й розвивається під впливом виховання, життєвого досвіду людини.

За рівнем прояву характерологічних рис характери поділяються на середні («нормальні»), виражені (акцентуйовані) і ті, що виходять за межі норми (психопатії). Коли вираженість тієї або іншої риси характеру досягає граничних величин і виявляється в границі норми, виникає акцентуація характеру.

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми як результат посилення окремих рис. К. Леонгард на матеріалі художньої літератури виділяє типи акцентуйованих особистостей. Акцентуації й психопатії – це характерологічні типи, які мають виражену соціальну дезадаптацію особистості. [13]. А.Е. Личко вважає, що акцентуація пов'язана з різким підкресленням певної риси, що

приводить до хворобливої чутливості в одних соціальних ситуаціях при відносній стійкості до інших. Акцентуованість рис характеру відбувається під впливом спілкування. Однак, як показують дослідження, принципами відносин акцентуантів до інших є своєрідні вроджені індивідуальні особливості, які створюють ґрунт для виникнення акцентуації при відповідних соціальних умовах [6]. Акцентуація при несприятливих обставинах може призвести до патологічних порушень і змін поведінки особистості, до психопатії.

Ганнушкин вважає, що нормальний характер – це умовність, яка реально не існує, оскільки середньостатистична норма створюється суспільством. *Психопатія* – це аномалія характеру, що відносно незмінна, пов'язана із соціальною дезадаптацією і визначає весь психічний стан людини.

Духовна культура особистості виступає багатоплановим утворенням і виключає: інтелектуальну, моральну; естетичну; правову; педагогічну та релігійну культури. Духовна культура – це сукупність результатів духовної діяльності особистості, її духовного виробництва. Вона являє собою здійснення в духовній діяльності людини її творчих можливостей. І саме духовна культура підтримує й розвиває в людині особистість. Тому духовна культура не тотожна "начитаності" або "освіченості", і знання самі по собі не можуть зробити людину особистістю, здатну до свідомих і відповідальних вчинків. Цінності формуються в результаті синтезу норм, інтересів, потреб. Діяльність у сфері духовної культури припускає певну роботу із системою духовних цінностей.

Що ж стосується ролі характеру особистості в процесі розвитку її духовної культури, ми стверджуємо, що саме цілісний, гармонійний характер виступає надійним підґрунтям й одночасно результатом особистісного розвитку і становлення духовності людини. Тобто, людина, яка має певний рівень характерологічної культури (сформованості комплексу позитивних та взаємоузгоджених рис), здатна спрямувати особистісний потенціал до розвитку власної духовної культури.

З погляду духовної (православної) традиції, характер, як певний спосіб мислення й діяльності людини, є результатом морального виховання особистості.

Факторами виховання характеру виступають спадковість, темперамент, виховання, релігія, соціальне середовище [1]. Удосконалювання характеру полягає в розвитку всіх духовних сил людини: розуму (моральні переконання), почуттів (любов, співстраждання), волі (рішучість, сміливість, сила волі). Твердий характер формується завдяки тому, що до моральних переконань приєднується сила волі. В. Давиденко пропонує класифікацію характерів за критеріями стабільності й сили волі. Він виділяє рішучі, нерішучі, постійні й мінливі (конформні) типи характерів. Характер, позбавлений єдності й стійкості називають *безхарактерністю*, що буває «наслідком недоліку енергії волі при сталих переконаннях» [1, С. 19]. Одним з головних критеріїв характерологічної класифікації В. Давиденко виділяє *зміст* переконань, які детермінують добрі або злі характери. «Якщо сильна енергія волі поєднується із правильно розвиненим розумом і добрим, шляхетним серцем, такий характер називається *цілісним*. Розумність, чесність і доброта в поєднанні із твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється в корисній діяльності, в енергетичному опорі злу й у міцній стійкості при життєвих негараздах» [1, С. 19].

Таким чином, у структурі духовної культури характер виконує досить важливу функцію психологічної передумови духовного розвитку особистості.

Висновки.

- **Характер** — структура стійких психологічних властивостей, що детермінуються системою ставлень людини до дійсності (до інших, до справи, до себе) і визначають особливості поведінки особистості.

Навичка, проявляти свої відносини тим або іншим способом визначає набір характерологічних рис особистості. Риси характеру мають дихотомічний характер (поділяються на позитивні та негативні) і становлять ті істотні властивості людини, які визначають спосіб її життя в цілому.

Особливості характеру залежать від стійкості мотиваційної сфери особистості, ступеня ієрархізації й внутрішньої узгодженості характерологічних рис. Поєднання рис позитивного змісту з вольовими якостями визначає своєрідність характеру, його силу й цілісність. Цілісність характеру - узгодженість

таких якостей як духовні, морально-комунікативні, емоційно-вольові та творчо-інтелектуальні риси. Цілісний, гармонійний характер виступає надійним підґрунтям й одночасно результатом особистісного розвитку і становлення духовності людини.

Література

1. Давыденко В. Основні початки релігійно-морального виховання / В. Давыденко // Изд. 2. - Харків, 1905. - 194 с.
2. Кант И. Про характер як напрямі думок / И. Кант // Психологія особистості. – М.: Из МГУ, 1982.
3. Михайлов А. Из истории характера / А. Михайлов // Людина й культура: Індивідуальність в історії культури. - М., 1990, с. 43-72.
4. Психологія особистості в працях вітчизняних психологів / Сост. Л.В.Куликов. - Спб.: Питер, 2000. - 480с.
5. Фромм Э. Анатомія людської деструктивності: Пер з нього., англ.. - М.: Республіка, 1994. - 447 с.
6. <http://www.psycho-personal.kiev.ua/actualno/Sociopsihicheskaya-podstryktyra-lichnosti.-Narakter.-Chast-3/>
7. <http://azps.ru/articles/cmmn/cmmn7.html>
8. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=520
10. <http://www.personpsychology.com.ua/category/obshhaya-psixologiya/xarakter-i-temperament/>
11. <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/14.php>
12. <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm>
13. <http://www.follow.ru/article/77>